

Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében*

1. Bevezetés. — A szinonímia a jelentéstan sokat kutatott területe. A nyelvtudomány kialakulásától kezdve számtalan definíció született, amely megkísérelte meghatározni a rokonértelműség jelenségeit. A vizsgálatok többnyire a lexémák szinonimitására vonatkoztak, és elsősorban a szavak jelentéstanát vizsgáló kötetekben, valamint a különböző szinonimaszótárak munkálatainak kapcsán kerültek reflektorfénybe.

A mondatszerkezeti szinonímia azonban — mind a magyar nyelv vonatkozásában, mind általános nyelvészeti kérdésként — az alig kutatott területek közé tartozik leíró és történeti szempontból egyaránt (annak ellenére, hogy megnyilvánulási formáival sokféle elemzés számol). A nyelvhasználók — parafrázáló képességüknek köszönhetően — felismerik és szóbeli vagy írásbeli megnyilatkozásaikban több-kevesebb tudatossággal alkalmazzák is a mondatszerkezeti szinonímia jelenségeit, amelyekkel nyelvtanuláskor (vagy fordításkor, tolmácsoláskor) közvetlenül is szembesülnek.

Vizsgálódásom kiindulása az volt, hogy a nyelvben minden korban létezik a szavak szinonimitásától közvetlenül nem függő mondatszerkezeti szinonímia, amely megelőző korok nyelvi változásainak talaján alakul ki, s amely lehetőséget teremt újabb nyelvi változások létrejöttéhez. A variánsok hosszabb-rövidebb ideig való egymás mellett élésének szinkrón-diakrón vetülete közismert. „Az, ami a nyelv szigorú szinkrón leírója számára feleslegesnek tűnik, valójában a nyelv mozgásának egyik hordozója, s mint ilyen kettős arculatú. A szinkrón információközlés szempontjából biztosítja az információ hatékonyságát, a nyelv története szempontjából pedig a mozgási lehetőségeket” — írja RÓNA-TAS ANDRÁS (A nyelvrokonság. Gondolat Kiadó, Bp., 1978. 385). A nyelvtörténeti összefoglalókban elemzett variánsok azonban többnyire lexikaiak, morfológiaiak vagy hangtaniak.

Éppen ezért ezúttal mondatszerkezetek terén kerestem választ a kérdésre: melyek bizonyos rokonértelmű formák alakulásának jellemző fokozatai; hogyan valósul meg

---

* A tanulmány az OTKA által támogatott T 031752 számú munkálat keretein belül készült.

a régebbi és újabb alakok egymás mellett élése és — KÁROLY SÁNDOR megfogalmazásában — a konkurens formák nyelvtörténetet alakító harca (KÁROLY SÁNDOR, Hozzájárulás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. In: IMRE SAMU — SZATMÁRI ISTVÁN — SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. NyudÉrt. 104. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 45). A kérdésfelvetéssel összefüggésben egy eddig külön nem vizsgált kategória is elkülönült: a formai változatok csoportja.

A) Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. — A mondattani szinonímia területét az ugyanazon fő denotatív tartalom visszaadására alkalmas, ugyanakkor eltérő szerkesztésmódú és ezzel együtt kisebb mértékben eltérő jelentésű kifejezőeszközök alkotják. A szinonim szerkezetek a mondattani jelenségek összessége folytán sem szemantikailag, sem stilisztikailag, sem pragmatikailag nem feltétlenül fedik le egymás tökéletesen (jelenségei tehát soha nem szoros szinonimák); éppen ezen különbségeik által kínálnak választéket a nyelvhasználó számára. Két mondatszerkezet szinonim, ha felcserélhetők egymással anélkül, hogy a szerkezetet is magában foglaló szöveggörnyezet denotatív jelentése alapvetően megváltozna. (A kijelentések szinonimitásának más meghatározásait l. pl. KIEFFER FERENC, *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Bp., [2000.] 26.) KISS SÁNDOR a mondattani szinonimák szembenállását az azonos referenciális tartalom bemutatásának eltéréseként, azaz másodlagos szemantikai különbségként, prezentációs oppozícióként ragadja meg. HAADER LEA a szinonim mondattani formákat egymás funkcionális variánsaiként határozza meg, amelyekben a választás lehetőségét az adja, hogy az azonosság és a különbözőség egyszerre van jelen bennük. (KISS SÁNDOR, *A mondattani szinonímia szerkezete és átépülésének tényezői*. In: HORVÁTH KATALIN — LADÁNYI MÁRIA szerk., *Állapot és történet — szinkronia és diakronia — viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Bp., 1993. 115; HAADER LEA, *Mikrodiakronia és változásvizsgálat*: Nyr. 2001: 367.)

A formai változatok ezzel szemben olyan mondatszerkezetek, amelyek — alaki eltérésük ellenére — nem mutatnak jelentéskülönbséget; tehát egymással tetszőlegesen felcserélhető (illetve nyelvtörténeti jelenségek esetében: az adatok tanúsága alapján ilyennek feltételezhető) elemek. A szinonim variánsok kialakulásának az alapja több esetben a formai változatok megléte: a különböző megformáltságú, de eleinte valószínűsíthetően azonos funkciójú szerkezetek tagjai idővel szinonimákká színesedhetnek.

A jelen tanulmány az összetett mondatok egyik típusában, a vonatkozó szerkezetekben vizsgálja a variánsokat. A szerkezeteket alkotó eszközrendszer tekinteti, ezen túlmenően azonban nem foglalkozik lexikai, illetve az egyes tagmondatok belügyeként mutató grammatikai különbségekkel.

B) A vizsgálati anyag. — Az anyagválasztást a bibliafordítások szövegének kötött jellege indokolja: az eredeti mondatokat a fordító szándéka szerint legpontosabban visszaadó magyar szerkezetek kétségkívül egymással is közeli rokonságban állnak. (További kérdés, hogy ennek a rokoni viszonyoknak mely fokozatai különböztethetők meg a párhuzamos szövegekben.) A bibliaszövegek ugyanakkor — éppen kötöttségeik miatt — bizonyos más kérdések vizsgálatára nem alkalmasak, ezért a továbbiakban különböző szerzők és művek nyelvi anyagának elemzése újabb tanulságokkal szolgálhat majd.

Az adatok a kései ómagyar és a középmagyar kor (a XV., XVI., XVII. század) hat bibliafordításának három fejezetéből valók (Máté 10—12). Az anyagban a mintegy 130 szerkezet párhuzamai négyféle rokonsági fokot mutatnak: azonosságot, lényegi különbözőséget, formaváltozatot és szinonimaváltozatot.

Azonos szerkezetek a legritkébb esetben szerepelnek a párhuzamos helyek mindegyikében. Sokkal gyakoribb, hogy a szövegek közül csak néhányban azonosak a szerke-

zetek, míg másokban ezekhez képest formai változatok vagy szinonim megoldások találhatók. A mind a hat fordításban azonos szerkezetek hátterében egyszerűen értelmezhető és fordítható latin mondatok állnak, amelyek magyar megfelelőjében ugyanakkor — még ha a nyelv kínált is rá lehetőséget — nem vagy csak ritkán mutatkozott variabilitás.

A másik véglet jelenségei: a források közötti lényegi jelentésbeli eltérések igen ritkák. Olykor Sylvester erasmista precíziségre törekvő magyarítása tartalmi többletet eredményez: SylvB. 15v: „Nemde ket verebeczket egg külded pinzē adna kiel, *mell' pinz affnak mondatik*” / Mt. 10,29: „Nonne duo passeris asse veneunt” / PestiB. 19v: „Nemde keet werebet hoznake hogý el agýak egý kýlpenzen” (kb. hasonlóan a többi fordításban is). Néha — legalábbis látszólag — indokolatlanul elmarad valamely tartalmi mozzanat: KárB.10r: „Es ne félyetec azoktól, kic az tetset ölhetic meg, (0) hanem félyetec attól, a' ki...” / Mt. 10,28: „Et nolite timere eos qui occidunt corpus, *animam autem non possunt occidere*; sed potius timete eum qui...” / PestiB. 19v: „Ees ne fellýetec azoktol, kýk meg ewlýk az tetset, *az lelket kegýg nem ewlhetýk meg*, de fellýetec inkab azt, ký...” (kb. hasonlóan a többi fordításban is).

A dolgozat jellemző tendenciákat kíván bemutatni a formai változatok és a szinonim szerkezetek köréből. Ehhez a Vulgata és két mai fordítás ugyanezen részét is felhasználja. Az adatok idézésekor azonban nem feltétlenül sorakoztatja fel az összes forrást. A latint és a modern változatokat a vizsgált jelenség szempontjaitól függően hozza; a nyelvtörténeti forrásokból az elemzett szerkezetek megoszlása szerint idéz, ezen túlmenően azonban — ritka kivételtől eltekintve — ragaszkodik legalább az egyik ómagyar kori szöveghez (Müncheni Kódex, Jordánszky-kódex), a középmagyar kori protestáns fordítások egyikéhez (Pesti, Sylvester, Károlyi Biblia) és az egyetlen középmagyar kori katolikus változathoz (Káldi Biblia).¹

2. Formai változatok — mint már szó volt róla — azok a szerkezetek, amelyek csak alakilag térnek el egymástól, azaz a különbségeik nem okoznak jelentésbeli másságot. A vonatkozó mellékmondatok körében a kötőszók vagy az utalószók eltérései eredményezhetnek formai változatokat.

Formai változatok akkor keletkeznek, amikor bizonyos funkció már meglévő kifejezőeszköze mellett másik forma is használatos lesz anélkül, hogy a szerkezetek — eleinte legalábbis — megkülönböztetett szerepet viselnének. A formai változatként funkcionáló szerkezetek meghatározó elemei lehetnek párhuzamos keletkezésűek (pl. *mikoron, mikort*), vagy létrejöhetnek a korábbi forma talaján is (pl. a *ki* mellé keletkező *aki*).

A formai változatok jellemzője, hogy — mivel adott időszakon belül — a nyelvhasználó nem talál releváns különbséget közöttük, kötetlenül választhat közülük. Az idő

¹ A részletek a következő fordításokból származnak. (Az adatok után a műveknek a dolgozatban használt rövidítése szerepel; a szövegek a művek eredetijéből vagy fakszimile változatából származnak, kivétel: NYÍRI ANTAL, A Müncheni Kódex. Akadémiai Kiadó, 1971.; a Káldi Biblia, amelynek az 1732-es kiadásából dolgoztam, ill. a két kortárs fordítás az Arcanum Adatbázis Kft. Bibliatéka c. CD-romjáról való.) **K é s e i ó m a g y a r k o r**: Müncheni Kódex (1416 után/1466. — MünchK.); Jordánszky-kódex (1516—1519. — JordK.). **K ö z é p m a g y a r k o r**: Wý Teftamentum magýar nyeluen. (ford. Pesti Gábor, Bécs, 1536. — PestB.); Vy teftamentu magar nelweñ. (ford. Sylvester János, Újsziget, 1541. — SylvB.); Az Szent Biblianac masodic resze. (...) Wrunc Iesvs Christvsnac Wy Teftamentuma. (ford. Károlyi Gáspár, Vizsoly, 1590. — KárB.); Szent Biblia. (ford. Káldi György, Bécs, 1626. — KálB.). **J e l e n k o r**: Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Református Zsinati Iroda (a Magyar Bibliatanács megbízásából), Bp., 1995. (Prot.); Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat (az Apostoli Szentszék Könyvkiadója), Bp., 1996. (Kat.).

előrehaladtával azonban a formai változatok tagjai között differenciálódás következhet be, és így a korábban azonos szerepű formák már nem válthatók fel egymással minden következmény nélkül: vagy szinonimákká válnak (pl. a *ki/aki* kötőszós mellékmondatok), vagy specializálódással eltávolodnak egymástól (pl. a *ki/mi* kötőszós mellékmondatok). Olykor igen hosszú ideig is egymás mellett élhetnek a formai változatok tagjai (pl. az *(az) a dolog, ami.../ (az) a dolog, amely...* típusú szerkezetek).

B) Az *az / amaz* szerkezei a vizsgált korszakokban minden bizonnyal formai változatokként működtek: mindkét utalószó kifejezhetett egyszerű rámutatást is. (Vonatkozik ez az *azon* utalószóra is, l. DÖMÖTÖR ADRIENNE, A jelzői mellékmondatok. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2. A kései ómagyar kor. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 671.) A jelzői mellékmondat alaptagja előtt csak egyetlen rámutatóelem volt használatos. Az *az* névelő is, mutató névmás (utalószó) is lehetett. Az *amaz* (és az *azon*) ugyanakkor alkalmas volt arra, hogy egyértelművé tegye az utalószó szerepet.

A középmagyarban már általános a mutató névmás és a névelő kombinációja, és az *az a* típusú szerkezetben már egyértelmű az utalószó szerep. Ennek ellenére az *amaz* egyelőre nem feltétlenül visel speciális jelentést (vö. 1b):

- 1.a MünchK. 17rb: „o Il' es ki iouendö”
- 1.b KárB. 11r: „ö *amaz* Illyes, az ki el iouendö vala”
- 1.c KálB. 2: 283b: „ö az Illyés, a' ki el-jövendö” (Mt. 11, 14).

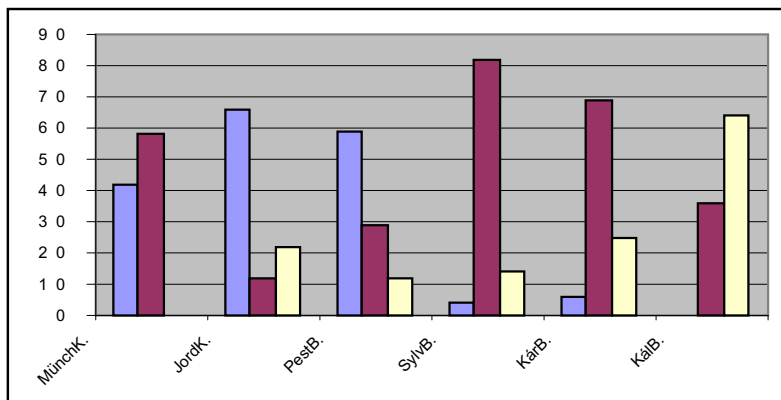
Az *amaz* — majd névelővel együtt állva — csak a későbbiekben fog a másik kijelölttől való megkülönböztetés jelentésében állandósulni. Névelő nélkül használt és egyszerű rámutatást kifejező utalószóként pedig az *azon* marad meg tartósan.

B) A *ki / mi, mely* szerkezei a kései ómagyarban—korai középmagyarban feltehetően formai változatokként álltak egymás mellett a –személy ('nem személy') jelentésjegyű alaptagok társaságában. Az ómagyar korban a *ki* kötőszó volt a legáltalánosabb mind személyekre, mind nem személyekre vonatkoztatva (ahogy a latin *qui, quae, quod* jelentése is egyszerre 'aki' és 'ami'). A *mely* és a *mi* csak ritkábban fordult elő, általában nem személyek vonatkozásában. A formai változatok tagjai között a középmagyar korra lendületet vesz a differenciálódás: a *ki* kezd lefoglalódni a +személy jegyű szókra, míg a –személyek esetében fokozatosan visszább szorul (vö. 2. d, e, f):

- 2.a MünchK. 17va: „kězde zidalmažni mēd a' vazofocat kibēn foc iozagoc lōttē^c uala”
- 2.b JordK. 386: „kezde gonozt monday az varafoknak, kykben hū nağfok yozagokat tet vala”
- 2.c PestB. 21v: „kezde feddeny az *warafokat*, *kykben* ew fok chodakat tewt wala”
- 2.d SylvB. 17r: „előkezde βamlalni gonoflagokat az *várofoknak az mell'ekben* ű fok ifteni tehetfighit ielentette vala”
- 2.e KárB. 11r: „kezdé Iefus βemekre hánni az *várofoknac*, az *mellyekben* Ifteni erő által való tfudákat tōtt vala”
- 2.f KálB. 2: 283b: „kezdé fzemekre hánni a' *várafoknak*, *mellyekben* igen fok cfodái lōttek” (Mt. 11,20).

A korábbi fordításokban — Pestivel bezárólag — még jelentős számban vonatkozik élettelenre a *ki* (vö. 2. a, b, c). A további szövegekben — Sylvestertől kezdődően — már csak egészen kivételesen, illetve Káldinál a XVII. században már egyáltalán nem. Mivel a Pesti- és a Sylvester-fordítást mindössze öt év választja el, a látványos különbséget nem magyarázhatja az idő előrehaladtával megváltozott nyelvszokás; itt Sylvestertől kezdve sokkal inkább a működő tendencia felismeréséről és tudatos követéséről lehet szó.

A *ki*, *mely*, *mi* változatok -személy melletti százalékos megoszlása
(*ki*: szürke oszlop, *mely*: fekete oszlop, *mi*: fehér oszlop):

Párhuzamban a *ki* visszaszorulásával a JordK.-től kezdve folyamatosan növekszik a –személy melletti *mely* és a *mi* részesedése. A *mely* a középmagyar korban — egészen Kálদিig — többségben van a *mi*-hez képest. (A két kötőszó használatáról l. a következő pontot.) Sajátos és feltehetően egyéni nyelvhasználói törekvést jelez, hogy a legkorábbi szövegben, a MünchK.-ben a *mely* gyakoribb, mint a *ki* (ebben több mint száz évvel előtte jár kora nyelvszokásának).

A bibliafordítások tehát azt mutatják, hogy a *ki* és a *mi*, *mely* használatának differenciálódása a +személy / –személy vonatkozás szerint már a XVI. század közepétől szabályá erősödő tendencia. A különböző szerzőktől és többféle műfajból származó művek vizsgálata azonban arról tanúskodik, hogy még a XVIII. században sem számít ritkaságnak a –személy melletti *ki*. (DÖMÖTÖR ADRIENNE, A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban: MNy. 2000: 199.) Ez a tény egyrészt arra vall, hogy a bibliafordítók koruk kimagaslóan tudatos nyelvhasználói voltak. Másrészt óvatosságra int azzal kapcsolatban, hogy a bibliafordítók nyelvhasználatának vizsgálatából levonható következtetéseket minden esetben a korra vonatkozó általános igazságnak tekintsük.

C) A *mi* / *mely* szerkezetek az adatok tanúsága szerint az ómagyarban és a középmagyar kor elején formai változatként működtek az (az,) (a)mi... és az (az,) (a)mely... típusú vonatkoztatásban (azaz a nem jelzői szerepű — kitett vagy ki nem tett — főnévi mutató névmási utalószó mellett). Ennek az időszaknak a fordításaiban az utóbbi a gyakoribb (vö. utalószóval: 3. b, c; utalószó nélkül: 3. a, d). A továbbiakban azonban az (a)mi kezd általánossá válni ebben a funkcióban. Károlynál a XVI. század végén már kicsi az ingadozás, Kálদি pedig következetesen ezt a mai napig is szabályszerűnek elfogadott szerkezetet használja (vö. 3. e). A vizsgált korszakok végére tehát a –személy alaptagra vonatkozó szerkezetek egyik típusában differenciálódás ment végbe:

- 3.a MünchK. 17ra: „Menñetec hi2deffetecmeg Ianofnac / mel'l'eket hallottatoc”
- 3.b PestB. 21r: „Menÿetek el mongÿatoc meg Ianosnac azokat mellÿeket hallottatoc”
- 3.c SylvB. 16v: „es kuetfigkippen beBill'itek meg az Janofnac ezeket az mell'eket hallotoc”
- 3.d KárB. 10v: „Mennyetec el, és mondÿatoc meg Iánofnac, az mellyeket hallottoc”

- 3.e KálB. 2: 283b: „El-menvén jelentfítek-meg Jánofnak, a' miket hallottatok” (Mt. 11,4).

A differenciálódás eredménye a mai napig fennáll; az (*az*), *ami...* az igényes nyelvhasználatra jellemző (és szabályszerűnek minősített) forma, azonban találkozni az (*az*), *amely...* változattal is, kevésbé gondosan megformált, elsősorban szóbeli megnyilatkozásokban. Az (*az*) *a dolog*, (*a*)*mely...* típusú szerkezetekben (vagyis a jelzői szerepű — kitett vagy ki nem tett — főnévi mutató névmási utalószó mellett) az (*a*)*mely* a vizsgált korszakokban meglehetősen következetességet mutat, s ez kialakulóban lévő szabálykezdeményt sejtet:

- 4.a MünchK. 17va: „ha Sodomában löttéc volna *è iozagoc mel' l'ec* te bennéd l ttec”
 4.b PestB. 22r: „ha fodomakba lewttenek volna *e3 chodak, mel'jék* lewttenek te benned”
 4.c SylvB. 17r—v: „ha az Sadamanak vārofīban ielentettevolna az iften *az ũ* fok ifteni *tehetfighit, melleket* te benned ielente”
 4.d KárB. 11r: „ha Sodomában, *azoc az Ifteni erōc* lettec volna, *mellyec* te benned lettec”
 4.e KálB. 2: 284a: „ha Sodomában lőttek volna a' *cfodák, mellyek* te-benned lőttek” (Mt. 11,23).

A szerkezeteknek ebben a típusában azonban az *ami / amely* választás a későbbiekben mégsem stabilizálódik; a szerkezetek ebben a szerepben napjainkig megmaradtak formai változatnak, de nagyobb a presztízse az (*az*) *a dolog*, *amely...* típusú szerkezetnek; például:

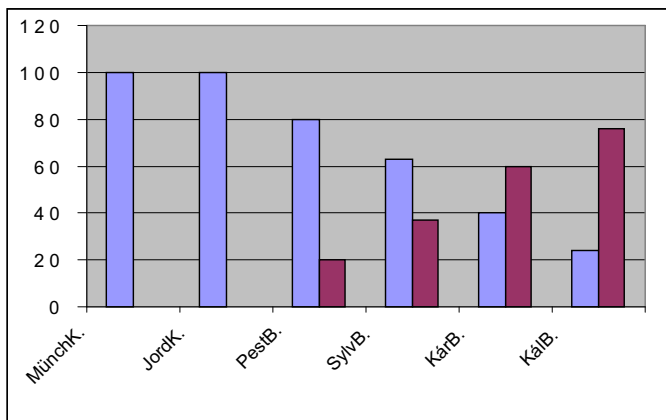
- 4.f Prot.: „Ha Szodomában mentek volna végbe *a csodák, amelyek* benned történtek”
 4.g Kat.: „ha Sodomában történtek volna *azok a csodák, amelyek* benned történtek”.

D) A *ki / aki*, *mi / ami*, *mely / amely* szerkezetei a vizsgált korszakokban — a névmások kötőszói funkciójában — formai változatokként látszanak működni. A kötőszók *a(z)*-előtagos összetett formája — a latin *qui*, *quae*, *quod* előtag nélküli fordításának variánsaként — a ragtalan utalószó + kötőszó újraelemzésével jött létre. A középmagyar korban válik gyakoribbá (vö. 5. d, e, f):

- 5.a MünchK. 16 vb: „*Ki* fogad tütökét engemét fogad”
 5.b JodK. 385: „*ky* fogad tyteket, enghem fogad”
 5.c PestB. 20v: „*Valak'j*tyteket fogadand engemet fogad”
 5.d SylvB. 16r: „*Az ki* tütököt fogadbe házāba, enghemet fogadbe házāba”
 5.e KárB. 10v „*Az ki* titeket bę fogad, engem fogad bę”
 5.f KálB. 2: 283a: „*A'ki* titeket bé-fogad, engem fogad-bé” (Mt. 10,40: „*Qui* recipit vos me recipit”).

Az ómagyar korra az előtag nélküli kötőszók jellemzők (ha a vizsgált anyagban nem mutatkoznak is az előtagos formák, azért szórványosan jelen vannak már ebben a korban is). A középmagyar kori fordításokban szövegről szövegre gyakoribbak lesznek az *a(z)*-előtagos kötőszók, arányuk a vizsgált időszak végén már felülkerekedik az előtag nélküli változatokén; a tendencia tehát már előlegezi az előtagos forma későbbi győzelmét.

Az előtag nélküli (szürke oszlopok) és az *a(z)*- előtagos változatok (fekete oszlopok) százalékos megoszlása:

Az *a(z)*- előtagos formák terjedése a *ki / aki* típusban a legszembetűnőbb. A *mely / amely* közül az előtagos forma csak elvétve fordul elő. Az *ami* előtag nélküli párja igen ritka; esetleg a középmagyar korban megsűrűsödő *aki* sodorta magával az ekkor elterjedő kötőszót, vagy lehetséges, hogy a *mi* személyes névmással való többlethomonímia játszhatott közre az előtagos változat gyors elszaporodásában. (Az utóbbi véleményen van HAADER LEA, Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használoíkról. In: KISS GÁBOR—ZAICZ GÁBOR szerk., Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 121.)

Az előtagos formák előretörésének folytatásaként a későbbiekben — már a vizsgált korszakok után — a *ki / aki* és a *mi / ami* kötőszós szerkezetek megszűnnek formai változatként működni: a közöttük kialakult stílusbeli különbség miatt a szinonim szerkezetek sorába lépnek: a *ki* és a *mi* archaikussá, poétikussá nemesedik. A *mely / amely* között ugyanakkor egyelőre kisebb marad a különbség, az előtag nélküli változat gyakran előfordul különböző műfajú szövegekben; nem minősül archaikusnak, de nagyobb presztízsű, mint előtagos párja, és főként írásban használatos. A kortárs bibliafordítások azonban a *mely* formával szemben következetesen az *amely*-t használják, ami arról tanúskodik, hogy a *mely* — a többi előtag nélküli formát követve — kiszorulóban van a mégoly igényes modern nyelvhasználatból is (vö. 4. f, g).

Megjegyzendő, hogy az 5. példasor a *ki / aki* váltakozáson túlmenően egy másik variánst is felmutat: a *valaki*-t (5. c).

A vonatkozó alanyi és tárgyi mellékmondatok — a bibliafordításokban a latint követve — számos alkalommal elől állnak. Ezt a pozíciót a feltételes jelentésárnyalatú mellékmondatok különösen kedvelik. Így az utóbbi jelentés önálló jelölő hiányában is könnyen beleértődhet ezekbe a szerkezetekbe, amit a párhuzamos helyek egyike-másika számos alkalommal a *vala*- előtagos formával kifejezésre is juttat (még ha a megoldást a latin nem támogatja is). Az elől álló mellékmondatokban gyakran párhuzamba kerülő *aki* és *valaki* típusú kötőszó — mint a *ki* típussal szemben formai többlettel bírók — formai alapon rokoníthatók lehetnek (volna) egymással. Erre utal az is, amikor a szokásosan

valaki-vel fordított latin *quicumque* magyar megfelelőjeként — a *ki*-t, *aki*-t és *valaki*-t egyaránt használó fordítóknál — az *aki* szerepel (6. b):

- 6.a JordK. 385: „*vala ky* ytalt adand egynek ez aprok kezzel, ... nem vezty el hw erdemeet”
 6.b KárB. 10v: „*az ki* italt ád ezec kőzzül czac az kiffebiknec, ... nem vefti el az ó iutalmát”
 6.c KálB. 2: 283a: „*valaki* italt ád egynek e’ leg-kisfebbek-kőzzül ... el nem vefzti jutalmát” (Mt. 10,42: „*quicumque* potum dederit uni ex minimis, ... non perdet mercedem suam”).

A névmási kötőszók szerepalkalmasságában azonban nyilván élenkebb volt a származásuk folytán magukkal hozott jelentés, amely éppen a feltételelesség kifejezésében döntő határozatlanság—határozottság tekintetében mutat alapvető különbséget. Az ellenpéldák jelentős száma — hátul álló mellékmondat, illetve a *vala*- előtagos párhuzam hiánya — arra vall, hogy az *aki* típusú formák szerkezetei nem váltak a feltételelességet explicitté tévő *vala*- típusúak formai változatává. (A szerkezetek szinonimitásáról l. a 3. A) pontot.)

3. A szinonim szerkezetek (a korábban kifejtettek értelmében) abban különböznek a formai változatoktól, hogy jelentésük — tartalmuk lényegi azonossága mellett — némileg eltér egymástól. A nyelvhasználó tehát akár tudatosan, akár spontán módon, de mindenképpen különböző jelentésű szerkezetek között válogat, amikor a szinonim lehetőségek egyikét részesíti előnyben a másikkal szemben.

A szinonim szerkezetek közötti másodlagos jelentésbeli eltérések különböző fokúak lehetnek. Mutakozhatnak enyhébbnek: a mondanivaló hangsúlyozásának fokozatnyi különbségét prezentálva; és lehetnek viszonylag erősebbek: implicit tartalmat explicitté avatva, illetve a kifejezésben rejlő többféle jelentés egyikét kiemelve. Ez utóbbiak közé tartoznak azok az esetek, amikor azonos alapfunkciójú, de részlegesen eltérő szerepű vonatkozó kötőszók szerkezetei kerülnek egymással párhuzamba, vagy amikor a vonatkozó mellékmondatos szerkezet maga váltakozik: mondatrészsel (ennek egyik, ritkábban előforduló fajtájában kisebb a jelentéskülönbség), vagy mellérendelő mondat szerkezettel. A jelen tanulmányban ezek a típusok képezik a vizsgálat tárgyát.²

A kötőszók váltakozása rámutat, hogy a szinonimitás általánosan elfogadott kritériuma — két szó szinonim, ha felcserélhetők egymással anélkül, hogy az őket is tartalmazó szövegkörnyezet jelentése megváltozna — csak az autosemantikus szókra érvényes, a grammatikai funkciójú, viszonyjelentést hordozó szókra nem. Ezek esetében ugyanis a felcserélhetőség nem a lexémákat, hanem a szerkezetek egészét avatja szinonimmá. A le g-

² A mondandó valamely mozzanatának árnyalatnyi kiemelésére szolgáló szinonim lehetőségek a későbbiekben szintén érdemesek lesznek a vizsgálatra. Ezek a vonatkozó mellékmondatos szerkezetek körében a következő váltakozásokban mutatkoznak meg. 1. A kötőszók között: az *amely helyen* / *ahol* típusú párhuzam. 2. Az utalószók között: 0 / kitett utalószó; a szórendi elhelyezés; eltérő hangrend (a mély hangrendű változat mindig lehetséges szerkezet; a magas hangrendű, „kifelé” utaló forma ehhez képest erősebb, nyomatékosabb megoldás); a névmások különbözősége (pl. *az / olyan*: JordK. 383: „*Vala ky* azert meg maradand mynd veghyg, az *ollyan* ydwezwł” / Sylv. 15v: „de *valaki* mind *vighigleñ bikefiguel* valo túrifben maradmeg, az *üduözül*”). 3. Az utalószó és az alaptag szerkezetei között: az *azt, akit* / *azt a férfit, akit* / *őt, akit* típusú párhuzam. 4. Az utalószó, az alaptag és a kötőszó szerkezetei között: az *azt a könyvet, amelyet* / *azt a könyvet, amely könyvet* / *azt, amely könyvet* típusú párhuzam. 5. A tagmondatok elhelyezésének különböző sorrendi változatai között.

kézenfekvőbb példa a kapcsolatos és az álvonatkozó mellékmondatok *és / ami* típusú kötőszómegfelelése, de számos egyéb szerkezet is bizonyítja a jelenséget. Így az azonos típusba tartozó — a példában időhatározói — alárendelések eltérő vonatkozó kötőszói:

- 7.a SylvB. 18r: „Ef Jefus *minek vtanna* megelfmerte volna maľua mene onnan”
 7.b KárB. 11v: „Jefus pedig ezt *mikor* meg értette volna, el méne onnét” (Mt. 12,15: „Iesus autem *sciens* recessit inde”).

A *mikor* egyidejű mellékmondatot vezet be, ha legalább az egyik cselekvés (állapot) folyamatos. Ha azonban nem folyamatos cselekvésekről (állapotok fennálltáról) van szó, együttesükből a rákövetkezés mozzanata adódik. A 7. b a `tudva, értve, ismerve` jelentésű igenevet (vö. pl. MünchK. 18rb: „Ihc ke *tuduan* elmene onnaton”) a magyar ige kezdő formájával adja vissza, s így a szerkezet közvetlen rákövetkezést fejez ki (igenévvél hasonlóan, pl. JordK. 389: „Jefus kedyglen *meg thudwan* el meene onan”). Ezt hangsúlyozza a 7. a) mondat fogalmazója az előidejűség *minekutána* kötőszavával, ezzel együtt pedig megteremti az oksági viszony értelmezési lehetőségét is. A kétféle szerkezet szinonim, a két kötőszó azonban — a szerkezetből kiragadva — nyilvánvalóan nem az.

A) A v o n a t k o z ó k ö t ő s z ó k v á l t a k o z á s a a szerkezetben rejlő implicit és grammatikailag explicité tett jelentéstartalom közötti választás eredményét mutatja (mint ahogy erre az előző mondatpár is példát szolgáltatott).

A feltételesség jelentésárnyalata a vonatkozó mellékmondatokban jelöletlenül és jelölten is megmutatkozhat. A vizsgált korszakokban az előtag nélküli kötőszó a *vala-*előtagos formával és az *a(z)-*előtagos formával váltakozik.

Az előtag nélküli kötőszóval álló szerkezet kétféleképpen viszonyulhat a feltételességhez: vagy egyáltalán nem tartalmazza, vagy implicite jeleníti meg. A *vala-*előtagos kötőszóval álló szerkezetben ezzel szemben expliciten jelenhet meg az előzőbe csak beleérthető feltételes árnyalat. A határozatlan névmás kötőszóként való alkalmazása a kérdőhatározatlan névmásból vonatkozó névmási kötőszóvá értékelődés korábbi folyamatának maradványaként lehetséges. A későbbiekben a feltételességnek a pusztá *vala-*előtagos kötőszóval való kifejezése többnyire kikerül a használatból, ám a számhatározói mondat szerkezet a mai napig őrzi ezt a lehetőséget.

Nehezebb állást foglalni az *(a)z-*előtagos kötőszó szerkezetei és az implicit feltételesség korabeli viszonyának kérdésében. Az bizonyos, hogy a forma a későbbiekben a feltétel nélküli vonatkoztatás kötőszavaként stabilizálódik. A középmagyar kori párhuzamos mondatok azonban nem adnak kapaszkodót ahhoz, hogy fel lehessen tenni: az *a(z)-*előtagos kötőszók szerkezeteinek használatával bizonyos szerzők bizonyos helyeken ejteni akarták az implicit mellékjelentés lehetőségét. Csak annyit lehet megállapítani: a *vala-*előtagos szerkezetek párhuzamaiban az időben előre haladva egyre jobban felszaporodnak az *a(z)-*előtagos kötőszók, éppen úgy, mint az ilyen párhuzammal nem rendelkező helyeken (l. 2. D) pont).

A latin *quicumque*-t a fordítók rendszerint *vala-*előtagos kötőszóval adják vissza. Ilyenkor — igen ritka kivételtől eltekintve — azonos fordítások születnek, ami egyszerre mutatja a latin mondat szerkezet egyértelműségét és magyarra ültetésének bejáratottságát:

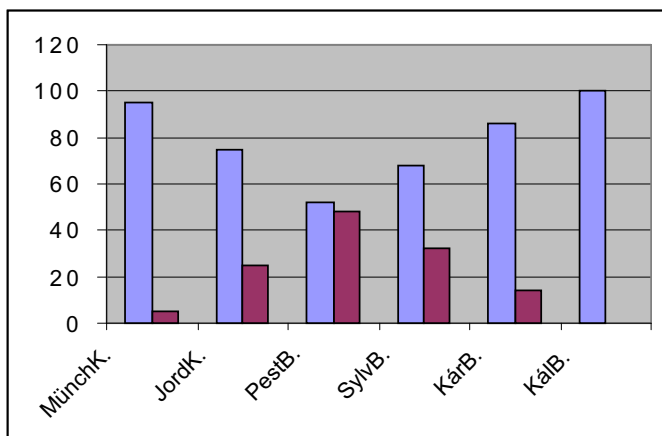
- 8.a MünchK. 18va: „*valaki* mondand iget embe2 fia èllèn megbo_attatic neki”
 8.b JordK. 390: „*vala ky* mondand vala my bezedet embernek ffya ellen, meg boczattatyk hw neky”
 8.c PestB. 24v: „*walaký* mondand zoot, embernek fyanak ellene meg bochattatyk neký”

- 8.d SylvB. 19r: „*valaki* valami befidet mondānd az embernek fiānak ellene, meg boczzattatik vneki”
 8.e KārB. 12r: „*valaki* βóland az embernek fia ellen, megbotfáttatic néki”
 8.f KálB. 2: 285a: „*valaki* az ember fia-ellen ízöll, meg-bocsáttatik néki” (Mt. 12,32: „*quicumque* dixerit verbum contra Filium hominis, remittetur ei”).

A *vala-* előtagos forma a *qui, quae, quod* fordításaként is gyakran megjelenik a párhuzamos helyek némelyikében (9. c, d), míg a többi fordításban a feltételességet vagy nem tartalmazó vagy jelöletlenül hagyó (*a*)*ki* szerepel. A 9. példásor az időrendi skálát is szemléletesen mutatja. A mondatrend minden esetben a latin eredetét követi:

- 9.a MünchK. 16vb: „*Ki* ke- ρ at t' at aġ ρ annat inkább zezeti hognē engemēt nē méltó en hoziam”
 9.b JordK. 384: „*Ky* hw attyat es annyat fellyeb zerethy mynt enghemet, az nem melto en hozyam”
 9.c PestB. 20r: „*Valaký* attýat, awagy annyát, nalamnal fewllýeb zeretý, Nem melto een hozzam”
 9.d SylvB. 16r: „*Valaki* fell'ebb βeretendi az ũ att'at, auag anńāt en nālamnal, nem milto az en hozzām”
 9.e KārB. 10v: „*Az* ki βereti attyát vagy annyát, inkább hogy nem engemet, nem méltó én hozzám”
 9.f KálB. 2: 283a: „*A'ki* attyát vagy annyát inkább ízereti hogy-fem engem, nem méltó hozzam” (Mt. 10,37: „*Qui* amat patrem aut matrem plus quam me, non est me dignus”).

A feltételesség jelöletlenségének vagy be nem vonásának (szürke oszlopok) és *vala-* előtagos kötőszóval való jelöltségének (fekete oszlopok) százalékos megoszlása a *qui, quae, quod* (*vala-* párhuzammal rendelkező) fordításaiban:

A *qui, quae, quod* párhuzamaiban, miként egyéb helyeken is, az ómagyar kori fordítóknál az előtag nélküli kötőszó a leggyakoribb (vö. 9. a, b), azaz a felmerül(het)ő feltételes mellékjelentést vagy meghagyják implicit formában, vagy ejtik. Gyakran *vala-*

előtagos kötőszóval szerkesztenek viszont többek a középmagyar szövegek alkotói közül (vö. 9. c, d), azaz érzékelik és világossá teszik a feltételes jelentésárnyalatot. A KálB.-t megelőző középmagyar kori szövegekben eleinte egyre gyakoribb, majd ismét visszafogottabb ez a változat. Leggyakrabban a (több tekintetben is összefüggést mutató) Pesti- és Sylvester-fordításokban találkozni a *vala-* előtagos kötőszóval. Káldi azonban — aki a számos újítást tartalmazó protestáns fordítások után születő katolikus szövegváltozat megalkotójaként következetes konzervativizmussal rendre a latinhoz legközelebbi megoldásokat választja — egyszer sem tér el a latinnak megfelelő vonatkozó névmási kötőszó használatától. A terjedés meglendülő, majd a XVI. század közepétől-végétől megtorpanó folyamata azt mutatja, hogy egy nyelvi megoldás, jóllehet alkalmasnak bizonyult, mégis kiszorult a használatból.

A későbbiekben az explicit feltételesség jelölőjeként az ilyen típusú szerkezetek is megkívánják a — már a korai ómagyar kortól adatolt — *ha* kötőszót. A *ha* és a korábbi névmási kötőszó — határozatlan névmási mondatrész — a mondat szerkezetétől függően gyakran ún. kettős alárendelést hoz létre.³ Ugyanakkor az *aki* kötőszós mellékmondat a feltétel nélküli vonatkozást fejezi ki. A protestáns fordítás gyakran az előbbi, a katolikus az utóbbi lehetőséget választja, saját szövegagyományaikra támaszkodva; például:

8.g Prot. „*Ha valaki* az Emberfia ellen beszél, bocsánatot nyer”

8.h Kat. „És *aki* az Emberfia ellen beszél, bocsánatot fog nyerni”

10.g Prot. „*ha valaki* nem születik víztől és Lélektől, nem mehet be az Isten országába”

10.h Kat. „*Aki* nem vízből és (Szent)lélekből születik, az nem megy be az Isten országába”.

A *ha ki* (*hanem ha ki*) / *valaki* / *ha valaki* korabeli küzdelméről árulkodnak a latinban is kettős alárendelést tartalmazó szerkezet fordításai (a példa a vizsgált korpuszon kívülről származik):

10.a MünchK. 86vb: „*hanē ha ki* ēfmgžūlētēndic vizbōl fcēnt lēlēcbōl / nem mēhēt bē iftēnn^c ožāgaba”

10.b JordK. 630: „*hanem ha ky* wyonnan zylētendyk vyztŵl, es zent lelektŵl, nem mehet be iftennek orzagaban”

10.c PestB. 187r: „*walaký* nem žýletýk wýžtewl, ees žent lelektewl, be nem mehet iftennek orzagaba”

10.d SylvB.129r: „*ha valaki* viztŵl, es žent lilektŵl nem žūletendik, be nem mehet az iftennek oržagaba”

10.e KárB. 82v: „*ha valaki* nem žūletendic viztŵl és žent lélektŵl, nem mehet bę az iften oržágába”

³ Mai mondatszerkezetekre is érvényes: amennyiben a névmás a mellékmondatban a — rendszerint 0 fokú — utalószónak megfelelő mondatrészi szerepet tölt be, kettős függés figyelhető meg; pl. *Ha valakit nem szerettek, nem hívom el.; Ha valaki el akar menni, ne állj az útjába!* (Ezt a szerkezetet legalábbis a köznyelvben inkább az elől álló mellékmondat tűri el.) Amennyiben azonban — ilyen megfelelés híján — az *akkor, ha* viszony érvényesül, önálló feltételes mellékmondat keletkezik, pl. *Eljövök, ha valaki értem jön.; Tovább is itt maradna, ha valakit nem kellene még meglátogatnia.*

- 10.f KálB. 2: 362a: „*ha* ki újonnan nem fűletik vízből és Szent-Lélekből, nem mehet-bé az Isten országába” (Jn. 3,5: „*nisi quis* renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non potest introire in regnum Dei”).

Megjegyzendő, hogy a feltételeesség és a megengedés jelentésbeli rokonsága következtében a *qui, que, quod* fordításai közé a megengedő *akár-* előtagos kötőszó is beilleszthető. Ezzel a mondatrend is módosulhat (11. b), ami igen ritka fordítási változtatás a bibliaátültetésekben:

- 11.a MünchK.18vb: „mēdēn hiu iǵeʒol / *kit* ěmbezec bēzēllēndn^c / okot kēl adnia ʒolla itēlēt napiā”
 11.b KárB. 12v: „*akarami* (!) hiuolkodó befzēdet βóllyanac az emberec, βámot adnac arról az itēlet napián”
 11.c KálB. 2: 285a: „minden hívolkodó iǵérő, *mellyet* fzőlnak az emberek, fzámot adnak az itēlet napján” (Mt. 12,36: „omne verbum otiosum *quod* locuti fuerint homines, reddent rationem de eo in die iudicii”).

A *quicumque* fordításaként is állhat *akár-* előtagos kötőszó (12. b):

- 12.a JordK. 392: „Byzonyawal *valaky* teendy en atyamnak akarattyat ..., az en atyamffya”
 12.b Sylv. 18v: „Mert *akarki* legen az ki az en atamnak akarattāt tiβi ez az ki ennekem atāmfia”
 12.c KálB. 2: 285b: „Mert *valaki* az én Atyám akarattyát cfelekefzi ..., az az én atyám-fia” (Mt. 12,50: „*Quicumque* enim fecerit voluntatem Patris mei ipse meus frater”).

Sőt, maga a *vala-* előtagos kötőszó is kifejezhet ráhagyást-megengedést. Olyan szövegkörnyezetben kizárólag ezt a szerepet viselheti, amelyben a mellékmondat nem bizonyos egyedekre vonatkozóan, hanem az érintett egyedek összességére (vagy meghatározott részének teljességére) vonatkozóan fogalmaz. A latin participiumot tagmondattá bontó fordítások szerkeszthetnek egyszerű vonatkozó mellékmondattal (13. b), de adott annak lehetősége is, hogy megengedő jelentésárrnyalattal fogalmazzanak (13. c):

- 13.a MünchK. 18va: „Mēdēn oʒzag ʒnō bēnne megoʒlatot megpuʒtoltatic”
 13.b PestB. 24r: „mynden orʒag *ky* ew maga ellen meg hasonlyk, el romol”
 13.c KárB. 12r: „Minden orβág *valamelly* magában meg hafonlíc él puβtúl”
 13.d KálB. 2: 285a: „Minden maga-ellen meghafonlott orʒág, el-puʒtúl” (Mt. 12,25: „Omne regnum *divisum contra se* desolabitur”).

B) A vonatkozó alárendelt tagmondatok / mondatrészek párhuzamai — ezek az analitikus / szintetikus szerkesztési variánsok — a szerkezeti szinonímia leggazdagabb tartományát képezik. A vizsgált korokban megjelenő változatok a mai napig is szinonimákként működnek, de a különböző korszakokban — a szerkezet-típustól függően — eltérő az egyes változatok használati gyakorisága. A korok folyamán, ha nem is egyenes vonalú, mégis egyértelmű elmozdulás figyelhető meg az analitikus szerkesztésmód irányába. (A korok előrehaladtával — szintén nem egyenes vonalú terjedéssel — a mellérendelő szerkezetek is egyre erőteljesebben részt vesznek ebben a folyamatban; l. a 3. C) pontban.)

A vizsgált korszakokra jellemző, hogy ha a latin szövegben vonatkozó mellékmondatos megoldás szerepel, ezt a fordítók többnyire (bár korántsem mindig) követik. Változatosabb képet mutatnak viszont azok az esetek, amelyekben a latin participiumos szerkezetet vagy más, vonatkozó mellékmondatral is kifejezhető névszói mondatrészt tartalmaz. Az ezek körében mutatkozó leggyakoribb tendenciák képezik e részfejezet tárgyát.

1. A határozói igeneves mondatrészek / vonatkozó mellékmondatok váltakozása a kifejezés jelentésbeli többféleségének érzékeltetése és az egyik jelentés kiemelése közötti választás lehetőségéből adódik. A leggyakoribb ilyen szerkezeti párhuzamok, az időhatározók esetében például a mellékmondatos megoldás az igeneves szerkezet tömörségének megtörése árán alkalmas arra, hogy annak összetett jelentéséből kiemeljen, egyértelműsítsen valamely mozzanatot. Így: a cselekvések idejét (14. b); komplexebb határozók esetében a mellékmondat tiszta idővonatkozását (15. b, c — a 15. a, d tartalmazta állapotvonatkozás semlegesítésével):

14.a JordK. 382: „*El meenwen kedeg, predicall’atok*”

14.b PestB. 18v: „*Ees mýkoron el menendetek, predikalýatok*”

14.c SylvB. 14v: „*Mikoroñ kedigleñ elmentek, predikall’atok*”

14.d KálB. 2: 282a: „*El-menvén pedig praedikályatok*” (Mt. 10,7: „*Euntes autem praedicate*”).

15.a MünchK. 18 rb-va: „*Ihē ke- tuduā o gondolatt’okat mōda nēik*”

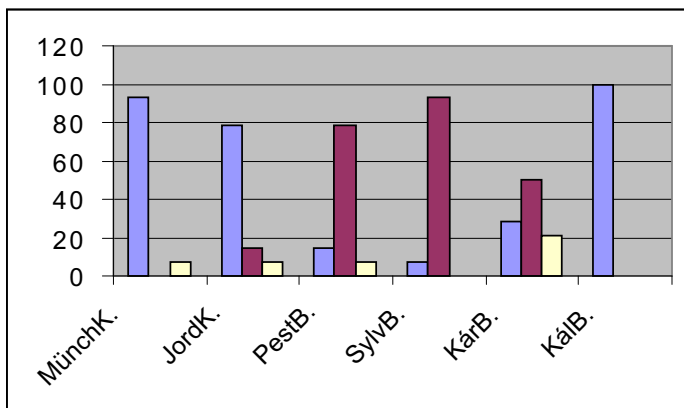
15.b PestB. 24r: „*Iefus kegýg mýkoron latna az ew gondolatýokat monda nekýk*”

15.c KárB. 12r: „*Iefus pedig mikor az ő gondolattyokat látta vólna, monda nēik*”

15.d KálB. 2: 285a: „*Jéfus pedig tudván gondolattyokat, monda nēik*” (Mt. 12,25: „*Iesus autem sciens cogitationes eorum dixit eis*”).

A határozói igeneves szerkezetek / alárendelő összetett mondatok megoszlásának vizsgálatával együtt regisztrálni kellett a párhuzamosan előforduló mellérendelő mondat-szerkezeteket is (tárgyalásukat l. a 3. C) pontban), ugyanakkor ez utóbbiak részeseződése az adatok kis száma miatt legfeljebb csak jelzés értékű lehet.

A latin participiumos szerkezetek fordítási lehetőségeinek százalékos megoszlása (szürke oszlop: mondatrész; fekete oszlop: alárendelő mondat szerkezet, fehér oszlop: mellérendelő mondat szerkezet):

Mint a példák is mutatták (14. b, c, 15. b, c), elsősorban a középmagyar kori protestáns fordítások bontják az igeneves szerkezeteket mellékmondatokra. (Ez az erőtelennek látszó elmozdulás az analitikus szerkesztésmód irányába azonban annyiban „csal”, hogy a vizsgálat nem az összes participiumos szerkezetet érinti, hanem csak azokat, amelyeknél legalább egy fordító a vonatkozó mellékmondatos megoldást választotta.) Káldi katolikus bibliája — a már említett grammatikai hűségére törekvése jegyében — megtartja az igeneveket, s így szerkezetei a legkorábbi fordításokéival kerülnek közeli rokonságba (vö. 14. d, 15. d; ill. 14. a, 15. a). Leggyakrabban Sylvester szerkeszt mellékmondatokkal — a már szintén említett tartalmi precizításra, kifejtettségre törekedve. Minden bizonnyal a fordítók egymásra hatása is tükröződik abban, hogy a latin igeneves szerkezet párhuzamaiban gyakran ugyanazonokon a helyeken választ mellékmondatos, illetve szószerkezetes megoldást Pesti, Sylvester, Károlyi (és elvéve a Jordánszky-kódex alkotója). Feltűnő ugyanakkor, hogy amikor a latinban mellékmondat szerepel, éppen Sylvester és Károlyi az, aki olykor nem mellékmondatokkal, hanem szószerkezettel fordít. Ez arról árulkodik, hogy a szerzők nem alkalmazták feltételek nélkül fordítói-szövegalkotói elveiket, hanem elsősorban az adott szerkezet fordításához választották ki a szinonim lehetőségek közül a szerintük legmegfelelőbb formát.

A két modern fordítás azt mutatja, hogy a középmagyar kori tendencia folytatásaként tovább nőtt a mellékmondatos szerkezetek aránya. A fordítói eljárásokban a nyelvhasználatnak az analitikus szerkesztésmód irányába való eltolódása tükröződik. A mellékmondatos megoldások komplex igenevek esetén — mivel a tagmondat rendszerint csak egyikét tudja visszaadni az igeneves szerkezet jelentéseinek — általában a jelentés leszűkítésével járnak. A protestáns szövegváltozatban gyakoriak a mellékmondatok, és a katolikus változat sem követi mereven Káldi igeneves hagyományát; mindazonáltal „oda-vissza” akadnak eltérések, ami arra vall, hogy a modern kori fordítók is egyéni megfontolások alapján választanak a rendelkezésre álló szinonimák közül:

16.a Prot.: „*Ezt látva a farizeusok szóvá tették*”

16.b Kat.: „*Amikor ezt meglátták a farizeusok, szóltak neki*” (Mt. 12,2: „*Pharisaei autem videntes dixerunt*”).

A határozói igeneves szerkezet egyik speciális használatának párhuzamaiban — az eddigiektől eltérően — a variánsok csekély jelentésbeli eltéréssel járnak. Az egyenes idézetet bevezető kifejezések különböző formáiban a *kiáltván mond*, a *kiált mondván*, a *kiált és mond* és a *kiált* típusok mindegyike az idézetjelölő alaptag szerepét viseli; a kettős kifejezések egyike a megnyilatkozás tényét, másika valamely jellemzőjét fejezi ki. (A szerkezetek részletes vizsgálatát l. DÖMÖTÖR ADRIENNE, *Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején*: MNy. 2002: 64—6.) Például (csak a különböző változatokat bemutatva):

17.a MünchK. 17rb: „*hafonlatnac a ... gèzmekechez kic vùoltuē mondnac o felecn*”

17.b PestB. 21v: „*Hafonlatos az olyan gyermekekhez, kÿk ... ÿweltnek az ew tarfoknak, mondwán*”

17.c Sylv. 17r: „*hafonlatos az germekekhez kik ... úuöltenek az ű tãrfainak, eř ezt mongãk*”

17.d Kár. 11r: „*hafonlatos az gyermekekhoz, kic ... kiãltnac az ő tãrfainac*” (Mt. 11,16: „*Similis est pueris ..., qui clamantes coequalibus dicunt*”).

2. A nem határozói igeneves mondatrészek / vonatkozó mellékmondatok váltakozása a mondanivaló hangsúlyozásának fokozatnyi különbségét mutatja csak. A latin participiumos, de határozói igenévvel nem fordítható vagy egyéb szófajú latin mondatrész mellékmondatos visszaadása pusztán nyomatékosabbá teszi a benne megfogalmazott tartalmat, testességénél, „igésségénél” és olykor utalószavánál fogva (18. b, 19. c, ill. 18. c, 19. b):

18.a MünchK. 16vb: „Ъ ембе2н^с Ѡ *hazabélic* Ѡ өллэнфегі”

18.b PestB. 20r: „Ees embernek ellenfegy leznek, *kýk wannak ewnnen hazaba*”

18.c SylvB. 16r: „Es az embernek ellenfíghi lífnek azok az kik *úneki házabeli nipi*”

18.d KálB. 2: 283a: „és az ember ellenfégi, az *ő háza-népe*” (Mt. 10,36: „et inimici hominis, *domestici eius*”).

19.a JordK. 386: „Hafonlatos az *pyacson ylo* gyermekekhez”

19.b PestB. 21v: „Hasonlatos az olýan gyermekekhez, *kýk kýn ýlnék*”

19.c KárB. 11r: „hafonlatos az gyermekekhoz, *kic az piátzon úlnec*”

19.d KálB. 2: 283b: „Hafonló a' *piacson-úló* gyermekekhez” (Mt. 11,16: „Similis est pueris *sedentibus in foro*”).

A leggazdagabb a szinonimák tára azokban a szerkezetekben, amelyekben a minősítő módosítás melléknév fordításából származik; a vonatkozó mellékmondat (20.c) párhuzamában állhat minőséjelző (20.a, e), értelmező (20.d), jelző értékű határozó (20.b):

20.a MünchK. 16ra: „*Cananeabéli* Simon”

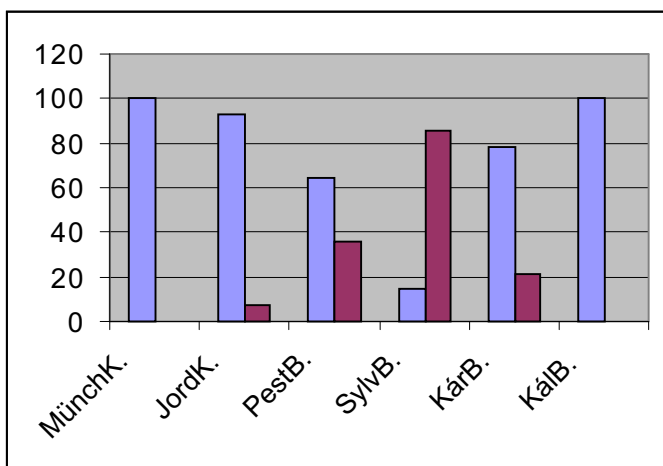
20.b JordK. 381: „Symon *kananeabol*”

20.c SylvB. 14v: „Simon *ki Cananea newú tartomańbol valo vala*”

20.d KárB. 9v: „Simon *Cananeábéli*”

20.e KálB. 2: 282a: „a' *Kananaeus* Simon” (Mt. 10,4: „Simon *Cananaeus*”).

A latin nem mellékmondatos szerkezetek magyar párhuzamaiban álló mellékmondatok / egyéb névszói mondatrészek százalékos aránya (szürke oszlop: mondatrész; fekete oszlop: mellékmondat):

A szintetikus—analitikus szerkeztésmód megoszlása tehát nagyvonalakban hasonlít a határozói igenév párhuzamaihoz (itt, mellérendelés híján, csak kétfelé oszlanak a szerkezetek). Hasonló az ómagyar kori szöveghű (mondatrészes) fordítások dominanciája, a mellékmondatos szerkezetek arányának Pestinél és főként Sylvesternél való fellendülése, Káldinál való visszaszorulása. Azonban ezeken a helyeken jóval gyakrabban választja a nyelvileg gazdaságosabb megoldást Pesti, Károlyi és Sylvester is.

A mai fordítások közül mind a kettőben előfordul mind a kétféle megoldás — akár a saját szöveghagyományuktól eltérően is (19. e, f) —, összességükben azonban a mondatrészes formák, tehát az egyszerűbb megoldás aránya kerekedik felül (18. e, f):

18.e Prot.: „Az embernek *a tulajdon családja* lesz az ellensége”

18.f Kat.: „az embernek ellensége lesz *a háza népe*”

19.e Prot.: „Hasonlít *a tereken tanyázó* gyerekekhez”

19.f Kat.: „Hasonlók azokhoz a gyerekekhez, *akik a piacon ülnek*”

Megjegyzendő, hogy szerkezeti szinonímián túli váltakozást eredményez az az eljárás, amelyet esetenként a magyarázó-tanító jellegű fordítások protestáns szerzői alkalmaznak, amikor a minőségjelzői mellékmondatot a szövegértelmező fordítás eszközévé teszik (21.c, d, 22. c, d, e), bár van fordítás, amely ugyanezt a célt mondatrészsel is eléri (21. a):

21.a MünchK. 16ra: „Mate a' ièles bünös müüelkedétbéli”

21.b JordK. 381: „vamos Mathe”

21.c PestB. 18v: „Mathe, kÿ az elewt nÿlwan walo bÿnes wala”

21.d SylvB. 14v: „Mathe ki fu:kar vala annak előtte”

21.e KárB. 9v: „amaz Máthé, ki Publicanus vala”

21.f KálB. 2: 282a: „Máte a' publikánus” (Mt. 10,3: „Matthaeus publicanus”).

22.a MünchK. 16ra: „Thadeus”

22.b JordK. 381: „Tadeu”

22.c PestB. 18v: „Lebbeus, kÿnek wezetek newe Thadeus”

22.d Sylv. 14v: „Lebbeus, kinek vezetik newe vala Thaddeus”

22.e Kár. 9v: „Lebbeus ki vizec neuéról Taddëufnac hiuattatic vala”

22.f Kál. 2: 282a: „Taddaeus” (Mt. 10,3: „Thaddaeus”).

A többletinformációt tartalmazó szerkezetek túllépnek a szerkezeti szinonímián, hiszen lényegi jelentésbeli eltérést mutatnak. A mondatrészes és mellékmondatos szerkezetek háttérében a megmagyarázandó—kifejtendő és a magyarázat—kifejtés ekvivalenciaviszonya áll. A jelenséget pragmatikai szinonímiának lehetne nevezni.

C) Az alárendelt / mellérendelt tagmondatok váltakozása — mint a 3. C) 1. pontban már szó volt róla — az alárendelt tagmondatok / határozói igenes mondatrészek váltakozásához kapcsolódik. A szintetikus—analitikus kifejezésmódok skáláján a tagmondaton belüli (mondatrészes) szerkezeteket az alárendelő összetett mondatok, ezeket pedig a mellérendelő tagmondat szerkezetek követik. (A sort a leganalitikusabb megoldásként az önálló mondat zárja; ilyen adat azonban a vizsgált anyagban nem mutatkozott.) A váltakozás az időhatározói alárendelés / kapcsolatos mellérendelés, valamint az áljelzői alárendelés / kapcsolatos mellérendelés szerkezeteit érinti. Az időbeli rákövetkezés kifejezhető explicit módon (időhatározói mellékmondat);

ezt a jelentést az egyszerű kapcsolatos mellérendelés, valamint az áljelzői mellékmondat is hordozhatja.

A vizsgált szövegekben az alárendelt és mellérendelt tagmondatok váltakozása egyrészt olyan helyeken figyelhető meg, amelyeken a latinban is alá- vagy mellérendelt tagmondat áll, s ennek átültetésekor némely fordító a másikféle megoldást választja (illetve van, aki „visszafordul” a határozói igenévhez).

Alárendelő mondatszerkezet a latinban: a magyarban alárendelő (időhatározói) mondatszerkezet (23. a, d) / mellérendelő (kapcsolatos) mondatszerkezet (23. b) / határozói igenév (23. c):

23.a JordK. 388: „*Es mykoron ennen el ment vona, yewe hw fynagogayokban*”

23.b PestiB. 23r: „*De onnet towab iarula, ees mene az ew fynagogayokba*”

23.c KárB. 11v: „*Es el ménuén onnét, méne az ó Synagóáiokba*”

23.d KálB. 2: 284b: „*ÉS midõn onnét el-ment vólna, méne az õ fynagógájokba*”
(Mt. 12,9: „*Et cum inde transisset, venit in synagogam eorum*”).

Mellérendelő mondatszerkezet a latinban: a magyarban mellérendelő (kapcsolatos) mondatszerkezet (24. a, c) / alárendelő (áljelzői) mondatszerkezet (24. b):

24.a MünchK. 18rb: „*ᚮ krouètec otèt fokac / ᚮ megvigazta okèt mēd*”

24.b PestB. 23v: „*eew kewetek ewtet nagy fok feregek kyket mýnd meg gýogýta*”

24.c KálB. 2: 284b: „*és fokan követék õ tet, és mind meg-gyógyítá õket*” (Mt. 12,15: „*et secuti sunt eum multi et curavit eos omnes*”).

Participium fordításakor is felléphet a mellérendelő mondatszerkezet (25. b, e), a fentebb vizsgált kétféle, gyakoribb megoldás, a határozói igeneves és az alárendelő mellékmondatos mellett (25. a, f, ill. 25. c, d). Megjelenésének kedvez az alaptagjához lazábban kapcsolódó, a tagmondathoz mintegy kiegészítésül hozzátoldott igeneves szerkezet:

25.a MünchK. 17rb: „*mezt ipt Ian⁹ nem euen sem iuan*”

25.b JordK. 386: „*Mert el ywee Janos, sem eweek, sem ywek*”

25.c PestB. 21v: „*El iwe Ianos, ky nem ezyk fnem ýzyk wala*”

25.d SylvB. 17r: „*Mert eliõue az Janos, ki sem ífik sem ífik*”

25.e KárB. 11r: „*Mert el iõtt az (kereztelõ) Iános, f-nem éfik, sem ífik*”

25.f KálB. 2: 283b: „*Mert el-jõtt János sem évén sem iván*” (Mt. 11,18: „*Venit enim Iohannes neque manducans neque bibens*”).

A mellérendelt tagmondat alkalmas lehet arra is, hogy az alárendelt tagmondattal rejtőzõ pragmatikai lehetõséget grammatikai eszközzel kifejezésre juttassa. Ha az időhatározói mellékmondat főmondatának igéje felszólító módú, a mellékmondat — a megnyilatkozó szándékától függõen — felszólítás értékû is lehet. Mellérendelt tagmondattá avatásával ez a tartalom explikálódik (26. a / 26. b):

26.a MünchK. 16ra: „*Menñetec ke pzedical’l’atoc*”

26.b SylvB. 14v: „*Mikoroñ kedigleñ elmentek, predikall’atok azoknak*”

26.c KálB. 282a: „*El-menvén pedig praedikályatok*” (Mt. 10,7: „*Euntes autem praedicate*”).

A legkorábbi szöveg, a MünchK. „merészebb” mondatértelmezését visszaigazolja a mai fordítások:

26.d Prot.: „*Menjetek el, és hirdessétek*”

26.e Kat.: „*Menjetek és hirdessétek*”.

A mellérendelő mondatszerkezetet is tartalmazó ómagyar és középmagyar kori párhuzamok kis száma miatt a statisztikai vizsgálatból nem lehet megbízható következtetések levonni. Annyi azonban látható: a középmagyar kori protestáns fordításokban gyakran jelenik meg, míg Káldinál ritkább; ismét elsősorban amiatt, mert a szerző ragaszkodik az igeneves formák szerkezethű tolmácsolásához. (Nagyobb számú adat elsősorban Pestinél és Sylvesternél mutatott eltérést a mellérendelések javára; l. GUGÁN KATALIN, Syntactic Synonymy: a Case Study: Acta Linguistica Hungarica 49. 2002: 34 és kk.).

A modern fordítások ezeken a helyeken a korábbi szövegeknél nagyobb arányban tartalmaznak mellérendelő mondatszerkezeteket (a protestáns, saját hagyományával egybevégezően gyakrabban, mint a katolikus). Többször megfigyelhető, hogy mindkét mai fordítás a saját felekezeti szöveg-hagyományánál egy fokozattal analitikusabban szerkeszt: az igeneves szerkezet párhuzamában alárendelés (25. h), az alárendelés helyén mellérendelés áll (24. d); a köztöszös mellérendelést pedig a jelöletlen, tehát még önállóbb, köztöszös nélküli variáns váltja fel (24. e, 25. g):

24.d Prot.: „Sokan utána mentek, *s ő mindnyájukat meggyógyította*”

24.e Kat.: „Sokan követték; ő meggyógyította mindnyájukat”

25.g Prot.: „Eljött János, *nem eszik, nem iszik*”

25.h Kat.: „Mert eljött János, *aki nem eszik, és nem is iszik*”.

A kapcsolatos mellérendelést tartalmazó változatok — lévén az alárendelő szerkezetekhez képest kevésbé grammatikus képződmények — jelentésükben összetettebbek, értelmezési lehetőségeikben nyitottabbak; akárcsak a korábbiakban sűrűbben használt komplex jelentésű határozói igeneves szerkezetek voltak.

4. Z á r s z ó . — A vizsgált szerkezetek konkurenciaharcának állása, amint erről az egyes részfejezetek tanúskodnak, koronként eltérő. Egyes esetekben a középmagyarra kiharajzoló tendenciák napjainkig érvényben vannak. Így például a korábban formai változatként működő *(a)ki / (a)mi, (a)mely* szerkezeteinek differenciálódott használata vagy a határozói igeneves szerkezet / alárendelő mellékmondat szinonim variációinak egymás mellett élése (az utóbbiak gyakoriságának növekedésével). Máskor a vizsgált korszakokat követően másfelé vitt a nyelvi változások útja. Így például a középmagyarban még formai változatként jelen lévő *az / amaz* utalószós szerkezetek jelentésének stabilizációjában vagy a korban szinonim *(a)ki / valaki* típusú köztöszök szerkezetei közül az utóbbiak kiszorulásában.

A formai változatok többsége — mint jelentéskülönbség nélküli alakpár — az idők folyamán átértékelődik. A szinonim változatok — mint másodlagos jelentéskülönbséggel bíró elemek — bizonyos ideig egymás mellett élnek; némelyek változáson mennek át (l. a legutóbb említett példát), mások a nyelvi rendszer stabil elemeiként folyamatosan kínálják választékukat a nyelvhasználó számára (pl. a határozói igenevek / alárendelő / mellérendelő mondatszerkezetek párhuzamai).

A szinonim szerkezetek és a formai változatok vallatóra foghatók a párhuzamos kifejezőeszközök koronkénti elmozdulásáról, a velük kapcsolatos nyelvhasználatbeli változásokról; az elemzés tehát betekintést nyújthat az érintett mondattani formák életrajzába. Nagyobb anyagon végzett vizsgálat alkalmas lehet a szűkebben vett grammatikai szempontokon túlmutató jelenségek tanulmányozására is: a formák megoszlása szociokulturális, műfaji, nyelvjárási különbségeket mutathat.

A szintaxistörténetnek értékes adatokat szolgáltathat a variánsok tanulmányozása — mint ezt talán a jelen dolgozatnak is sikerült igazolnia a vizsgálati anyag viszonylagos szűkössége és a tárgyalt jelenségek korlátozott száma ellenére is.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

**Structural synonymy and formal variants:
Relative clauses and their parallels in six early Hungarian translations
of the Bible**

Structural synonymy is exhibited by sets of expressions that are capable of conveying the same denotative content but are differently constructed and hence have slightly different meanings. Synonymous structures, due to the general complexity of syntactic phenomena, are not quite co-terminous semantically, stylistically, or pragmatically (i.e., they are not synonyms in the strict sense); it is exactly for that reason that they offer a choice for the language user. Formal variants, in the author's view, are sets of syntactic structures that do not exhibit any semantic diversity despite their formal differences; hence, they are freely interchangeable (or, in the case of historical phenomena, are assumed to be such on the basis of available data). The existence of formal variants is the basis of the subsequent emergence of synonymous constructions. — This paper discusses variation and structural synonymy in one type of complex sentences: those involving relative clauses. The data are taken from parallel passages of six different Hungarian translations of the Bible written between 1416 and 1626, supplemented by two contemporary translations of the same passages. The following phenomena are explored: among formal variants: constructions with *az / amaz* 'that'; *ki* 'who' vs. *mi* 'that' / *mely* 'which'; *mi* 'that' vs. *mely* 'which'; and *ki / aki* 'who', *mi / ami* 'that', *mely / amely* 'which'; and among synonyms: the alternation of relative conjunctions (the expression of conditionality), the alternation of relative clauses vs. constituents; and that of subordinate vs. coordinate clauses.

ADRIENNE DÖMÖTÖR